

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ТВАРИННИМ ТЯГЛОМ У ПЕРІОД ВІДБУДОВИ (1943 – 1945 РР.)

Дослідження зазначеного у назві статті питання є важливим завданням у справі об'єктивного відтворення історії українського селянства. У публікації автор, спираючись на попередній доробок радянських та вітчизняних істориків [1], критично переосмислюючи раніше оприлюднені джерельні дані та залучаючи нові документальні матеріали, робить спробу подолати застарілі стереотипи у висвітленні названого питання й розглянути комплекс факторів, які зумовили не лише позитивні результати, а й негативно позначилися на процесі забезпечення сільськогосподарської галузі тваринним тяглом.

Важливість якнайшвидшого відновлення тваринницької галузі зумовлювалася не лише тим, що вона повинна була давати так потрібну в умовах воєнного часу м'ясо-молочну та іншу тваринницьку продукцію, а й необхідністю енергетичного забезпечення інших галузей сільського господарства, насамперед рільничої. За майже повної відсутності в перші місяці після окупації у визволених районах і областях як тракторів, та й іншої техніки, а в наступний період їх гострої нестачі через неспроможність автотракторної промисловості ні в час війни, ні в перші роки після війни дати сільському господарству великої кількості тракторів та автомашин, саме тваринне тягло могло забезпечити виконання обсягів робіт під час сівби, збирання врожаю, вивезенні добрив на поля та ін. Однак кількість робочої худоби у перших визволених регіонах України була невеликою: поголів'я робочих коней було вп'ятеро менше, а робочих волів – вчетверо менше довоєнного часу [2, 49].

В умовах гострої нестачі тягової сили першочергового значення набувало відродження та подальший розвиток конярства, якому за час війни, особливо “господарювання” окупантів, було завдано найбільшої шкоди порівняно з іншими видами худоби. Кількість коней, відбитих Червоною армією в загарбників під час звільнення східних областей УРСР та збережених від них селянами й в основному сконцентрованих у відновлених колгоспах становила 683,1 тис. голів, або лише 23,8 % від їхньої довоєнної кількості. Найменше залишилися коней у таких областях: Ворошиловградській – у середньому на один колгосп 5 голів, або 5,6 % від довоєнного часу; Харківській – відповідно 4 голови, або 6,4 %; Запорізькій – 12 голів, або 7,4 %; Сталінській – 8 голів, або 10,5 % [3, 25 – 26]. Поряд із зменшенням поголів'я коней змінився й їхній якісний склад. У відновлених колгоспах та радгоспах більшість становили старі та виснажені коні, багато з них страждали хронічними захворюваннями, мали травматичні ушкодження.

Упродовж 1944 р. було розпочато й виконано значний обсяг роботи з відродження й організації в конярстві племінної справи, що дозволило вже в 1945 р. мати в республіці 20 державних конюшень (з них 3 новостворених), на яких було зосереджено 605 голів племінних коней (75,6 % довоєнного рівня), 5 держплемрозплідників (з них 2 новостворених) з 2300 племінними конематками і жеребцями (37,0 % довоєнного рівня), 224 племінні конеферми

з 3442 конематками і жеребцями (90 % довоєнної кількості). На конеферми республіки було передано з військових частин та завезено із східних областей понад 2 тис. племінних та поліпшених конематок. Саме цей фонд складав основу для розвитку племінного конярства [3, 26 – 27].

Уже за період від початку визволення території республіки й до кінця 1944 р. було зроблено чимало для відродження конярства. У колгоспах було відновлено 191 конеферму (хоча це складало лише 4,1 % від наявних 4652 конеферм на початку 1941 р.), відремонтовано та збудовано заново сотні конюшень. Зросло, у порівнянні з післяокупаційним періодом, поголів'я коней, насамперед у колгоспах. Це підтверджують показники, що наведені у таблиці [Складено та вираховано за: 4, 51 зв., 52, 131 зв., 133, 135 зв., 136, 140, 140 зв., 141, 141 зв.].

**Поголів'я коней в УРСР на 1/І – 1945 р. у порівнянні
з поголів'ям на 1/І – 1941 р.**

(тис. голів)

* Показники, що стосуються західних областей, наведені лише по Ізмаїльській і Тернопільській областям.

Однак ситуація у конярстві залишалася складною. Значна частина поголів'я коней, як і раніше, через захворювання та виснаження була непридатна для ефективного використання. Мали місце серйозні недоліки в утриманні, догляді, годівлі та використанні тварин. У більшості господарств не були виділені спеціальні приміщення для конеферм і навіть не було призначено завідувачів фермами, коні не були закріплені за конюхами та постійними їздовими. Знеособлення при утриманні та використанні коней призводило до безвідповідальності. Чищення їх або взагалі не проводилось, або проводилось погано. Вкрай незадовільно здійснювалася годівля. Як правило, в раціоні були відсутні концентрати, багато колгоспів не мало сіна

(особливо у південних областях) і коней годували виключно соломою, а в деяких господарствах й її не вистачало.

З настанням холодів виникли проблеми із забезпеченням конєпоголів'я теплими приміщеннями, оскільки у багатьох господарствах плани їх будівництва та ремонту не були виконані. Втрати коней унаслідок погано організованої зимівлі в 1944/1945 рр. становили 15 %. У ряді областей загинула майже третина конєпоголів'я. У Вінницькій області загинуло 29 % поголів'я, в Одеській – 22,3 %, Кам'янець-Подільській – 17,6 %, Чернігівській – 15,4 % [3, 27]. Такі втрати коней в колгоспах значно перевищили кількість одержаного приплоду в 1945 р.

До того ж стан справ у республіці з одержанням та вирощуванням приплоду конєпоголів'я в громадському тваринництві був незадовільним. У більшості колгоспів не було бережного ставлення до конематок, насамперед не забезпечувалися такі умови утримання й використання кобил, які дозволяли б одержувати й вирощувати лошат від кожної конематки. Маточне поголів'я було розподілено по виробничих бригадах, жеребні конематки використовувалися в роботі нарівні з робочими кіннями.

Незадовільно проводилася в колгоспах робота з парування та запліднення конематок. У більшості випадків вона здійснювалася безсистемно й безконтрольно. Наявна в республіці в 1945 р. мережа парувальних пунктів з 13 130 жеребцями була явно недостатньою. Штучне запліднення конематок, яке дозволило б у 3 – 4 рази збільшити запліднення кобил, здійснювалося лише на 130 спеціальних пунктах (їхня кількість становила 32 % від довоєнної) [3, 27]. У поєднанні з вкрай поганим доглядом за молодняком, який здійснювали в основному підлітки, це негативно позначилося на справі відновлення й подальшого поліпшення конєпоголів'я.

Наведемо типові приклади. У Миколаївській області на початку 1945 р. було 6,4 тис. конематок й при відповідному догляді від них можна було б одержати щонайменше 4 – 4,5 тис. лошат. Фактично в 1945 р. їх було одержано лише 1,1 тис., тобто 17 лошат на 100 наявних конематок. Причиною цього стало те, що в колгоспах області було спаровано лише 2,5 тис. конематок, або 38 %. Приплід дали лише 1,2 тис. конематок. Решта із 1,3 тис. спарованих конематок (більше 50 %) залишилися не заплідненими, або абортували. Із приплоду загинуло 103 голови, або 8,4 %. Незадовільними були результати запліднення конематок через нестачу жеребців-виробників та їхнє виснаження унаслідок надмірного використання на роботах та погану годівлю у Кам'янець-Подільській області. Навантаження на одного жеребця в області становило в середньому 44 конематки, до того ж із наявних 1343 жеребців 1098 були безпорідними. У результаті за перше півріччя 1945 р. в області було спаровано лише 27 403 конематки, або 53 % від наявної кількості [5, 53]. Подібна ситуація з паруванням та заплідненням конематок була й в інших областях.

У той же час було багато прикладів, коли колгоспники сумлінно ставилися до доручень й домагалися значних успіхів у справі вирощування конєпоголів'я. Наприклад, конюх колгоспу ім. Шевченка Смільченського району Житомирської області Марія Ляшкевич в 1945 р. від 10 закріплених за нею конематок виростила 10 лошат. У колгоспі 1-го Травня Шишацького району Полтавської області було вирощено 15 лошат від 15 наявних конематок. Проте подібного роду факти мали локальний характер і не могли суттєво вплинути на загальний незадовільний стан справ з вирощуванням молодняку коней. Державний план на 1945 р. по цьому показнику колгоспи республіки виконали лише на 55,9 % [2, 28 – 29].

Знаючи про зазначені вище недоліки, радянські та партійні органи намагалися вплинути на поліпшення справ із відновленням та розвитком громадського конярства, приймаючи відповідні постанови. Серед них на увагу заслуговує постанова РНК СРСР та ЦК ВКП (б) “Про державний план розвитку конярства на 1945 р.”, у якій містилися вимоги щодо здійснення низки невідкладних заходів, котрі могли б докорінно змінити ситуацію в галузі. Серед останніх мова йшла про такі: організація в колгоспах, при наявності більше 10 конематок, конеферм; ліквідація знеосібнення при догляданні й використанні коней; регулювання їх робочого навантаження, звільнення від роботи виснажених і хворих тварин та створення умов для їхньої реабілітації; організації правильної годівлі та раціонального використання кормів; забезпечення бережливого відношення до конематок і молодняка, залучення до роботи з конепоголів’ям досвідчених і відповідальних колгоспників; посилення племінної роботи й ширше застосування штучного осіменіння для порідного поліпшення кінського поголів’я та ін.

Без сумніву, запропоновані заходи мали позитивну спрямованість і вимоги центральних органів влади були цілком обґрунтованими, правильними й своєчасними. Однак на місцях у більшості господарств до виконання вимог постанови віднеслися формально. І не тому, що не було розуміння щодо необхідності здійснення запропонованих заходів, а, головним чином, через об’єктивні тогочасні реалії, пов’язані з відсутністю приміщень, матеріалів, коштів і робочих рук для їх ремонту або будівництва, кормів та досвідчених кадрів тваринників, повсякденну гостру потребу в робочому тяглі, що зумовлювало надмірне використання коней на сільськогосподарських та інших роботах і т.п. Звичайно, вплинули й суб’єктивні чинники: відсутність у багатьох керівників господарств організаторських здібностей, невміння вирізнити дану проблему як особливо важливу серед подібних інших у тогочасному селі, нездатність до рішучих дій у складних умовах та ін. Тож основним доробком у виконанні зазначеної постанови було створення в Україні впродовж 1945 р. понад 7 тис. конеферм (насамперед по цьому показнику оцінювали роботу господарств районні та обласні органи влади), а докорінних змін у ставленні до конепоголів’я так і не відбулося [2, 30].

Вказані вище причини призвели до зменшення конепоголів’я в громадському стаді. Станом на 1 червня 1945 р. у колгоспах нараховувалося 763,8 тис. голів, тобто на 66,2 тис. голів менше, ніж було на початку року. Кількість робочих коней зменшилася з 561,5 тис. голів до 512,2 тис. голів [2, 28 – 29].

У другій половині 1945 р. приріст конепоголів’я в колгоспах і радгоспах республіки відбувався в основному за рахунок коней, завезених із східних районів СРСР та переданих Червоною армією, а також трофейних та одержаних у порядку повернення вивезених окупантами до Німеччини й Румунії та в рахунок репарацій. Так, лише в червні 1945 р. із Румунії в Україну в порядку першої черги було повернуто 19 783 коней [6, 21]. У 1945 р. господарства республіки одержали від фронтів і військових округів понад 200 тис. коней [7, 112].

На кінець 1945 р. поголів’я коней у колгоспах збільшилося до 907,5 тис. голів [8, 434]. В особистих господарствах сільських мешканців конепоголів’я зросло майже до 1 млн голів. При цьому більшість його була зосереджена в одноосібних селянських господарствах західних областей України. Загальна кількість конепоголів’я в усіх категоріях господарств України становила майже 2 млн. голів [9, 269].

Зростання поголів'я коней значною мірою сприяло вирішенню проблеми тягла в сільському господарстві.

Враховуючи те, що період відтворення кінського поголів'я більш тривалий, з метою прискореного збільшення живої тягової сили значну увагу було приділено максимальному вирощуванню в колгоспах і радгоспах волів. Постановою Раднаркому УРСР від 30 травня 1944 р. для колгоспів, залежно від розмірів закріпленої за ними земельної площі (рілля, сади, сінокоси, пасовиська) встановлювався обов'язковий мінімум поголів'я робочих волів, а також бичків для вирощування їх на волів упродовж 1944 – 1946 рр. Так, наприклад, колгоспи Київської, Вінницької, Сумської, Харківської, Кам'янець-Подільської, Полтавської та Кіровоградської областей повинні були в 1944 р. завести у себе, як мінімум, таку кількість волів і бичків: при наявності земельної площі до 200 га – 8 голів, понад 200 до 500 га – 14, понад 500 до 1000 га – 26, понад 1000 до 1500 га – 42, понад 1500 до 2000 га – 56, понад 2000 га – 80 голів. Відповідний обов'язковий мінімум встановлювався на 1944 р. також для інших областей [2, 50]. Обов'язковий загальний мінімум волів і бичків для колгоспів республіки на 1944 р. уряд встановив на рівні 810,4 тис. голів, з них робочих – 133,2 тис., неробочих волів старше одного року – 153,5 тис., бичків до одного року – 523,7 тис. [6, 18]. Одночасно було встановлено мінімум для всіх областей і на 1945 – 1946 рр., зокрема загальнореспубліканський на 1945 р. у кількості 1446,7 тис. голів [6, 18]. Виконання поставлених завдань господарства повинні були забезпечити за рахунок власних можливостей та використання такого джерела, як контракція молодянку бичків у колгоспників.

Протягом 1944 – 1945 рр. у більшості областей республіки було досягнуто значних успіхів у вирощуванні волів. На кінець 1944 р. поголів'я робочих волів у колгоспах УРСР становило 133,2 тис. голів, а на кінець 1945 р. – 254,8 тис. голів, тобто збільшилося майже вдвічі. Поголів'я воликів старше року за цей же час збільшилося у три рази. На кінець 1945 р. колгоспи України вже мали робочих волів і молодих биків 1196,8 тис. голів (у т.ч. молодих биків до одного року – 502 тис., від 1 – 2 років – 440 тис.) проти 1144 тис. голів на 1 січня 1941 р., тобто на 52 тис. голів більше довоєнного рівня [2, 50 – 51].

Водночас слід зауважити, що в ряді районів та областей мала місце недооцінка важливості контракції бичків, а в частині колгоспів не дбали про їхнє збереження для подальшого вирощування на волів. На кінець 1944 р. в областях України було поставлено на вирощування з річного приплоду 624 тис. бичків, а на кінець 1945 р. їх залишилося 500 тис. Отже, майже 124 тис. бичків, які навесні 1946 р. уже можна було б використовувати на роботі, пішли на забій. Особливо великі втрати допустили в колгоспах Чернігівської області – майже 10 тис. голів, Харківської – майже 8 тис. голів, Одеської області – майже 5 тис. голів. Були колгоспи, які мали невелику кількість, а то й зовсім не мали волів. Наприклад, у Велико-Токмацькому районі Запорізької області колгоспи «Шлях Ілліча» та ім. Орджонікідзе мали по одному волу, а колгоспи ім. Гастелло та ім. Леніна не мали їх зовсім.

Сукупність цих та інших обставин призвели до невиконання доведених державних завдань. Встановлений на 1945 р. мінімум у республіці загалом було виконано на 82,7%. Найкращим був стан у Ворошиловградській області, де на 1 грудня 1945 р. встановлений мінімум був виконаний на 112,4%, а також Сталінській області – 91,8% і Полтавській – 86,8%. На той час колгоспи Ворошиловградської області вже мали дорослих волів у середньому на один

колгосп 22 голови, Полтавської області – 15 голів. Поряд з цим незадовільною була ситуація в Миколаївській області, де встановлений мінімум було виконано на 31,2 %, Кіровоградській – на 41,6 %, Одеській – на 51,3 %, Херсонській – на 58,2 % [Подано та вираховано за: 3, 31 – 33].

Однак слід зауважити, що недовиконання державного плану не може применшити значення зростання поголів'я робочих коней і волів у колгоспах для збільшення тяглових ресурсів сільського господарства в областях УРСР. А наявність великого поголів'я молодняка забезпечила поповнення живого тягла в 1946 – 1947 рр. значною кількістю робочих коней і волів.

1. Див.: *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.*: В 3 т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 2.; Т. 3.; *История Украинской ССР. В 10 т.* – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 8.; *Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн.* – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3.; Канєвський О.П. *Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР.* – К.; Х.: Держсільгоспвидав УРСР, 1947.; Буцько М.О., Данилюк М.З. *Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни // Історія селянства Української РСР: в 2 т.* – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2.; Буцько М.О., Лавринович М.І. *Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни).* – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968.; Арутюнян Ю.В. *Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, доп.* – М.: Наука. – 1970.; Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. *Українське село в роки Другої світової війни. // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах.* – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006.
2. Канєвський О.П. *Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР.* – К.; Х.: Держсільгоспвидав УРСР, 1947.
3. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України)* – Ф. Р – 27. – Оп. 17. – Спр. 8882.
4. *Складено та вираховано за*: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3987.
5. *Державний архів Хмельницької області.* – Ф. Р – 791. – Оп. 2. – Спр. 1113.
6. *ЦДАВО України.* – Ф. Р – 27. – Оп. 17. – Спр. 8864.
7. *Ткачова Л. І. Вказ. праця.*
8. Арутюнян Ю.П. *Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, доп.* – М.: Наука. – 1970.
9. *Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник.* – К., 1960.

А. Посадский

ВОЙНА И МИР РЕВОЛЮЦИОННОЙ ДЕРЕВНИ

Житейский пласт Гражданской войны только начинает комплексно изучаться. Можно назвать работу И. Нарского [1], однако приходится отметить, что она носит более описательно-хрестоматийный, нежели аналитический характер. Между тем этот пласт интересен не только сам по себе, но и как объяснительная база для понимания мотивов и поступков людей, которым довелось жить и действовать в то трагическое время. Переплетение в годы Гражданской войны нормативных и обычно-правовых ситуаций с духом и весьма расплывчатой „буквой” „революционной законности” создавало причудливые сочетания. Особенно ярко это проявлялось в деревне. Автор данной статьи ставит за цель показать повседневную жизнь саратовской деревни в период военного коммунизма.